

ІСТОРІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 329(477)«18-19»

Романенко Є. О.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРТІЙ НА ТЕРИТОРІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА РУБЕЖІ ХІХ-ХХ ст.: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті концептуально розглянуто процес зародження, вироблення ідейно-теоретичної платформи та організаційного становлення українських національних партій наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено з'ясуванню співвідношення між соціальними і національними аспектами визвольної боротьби в політичній спадщині РУП, УСДРП і УРДП.

«Відродження нації» - так охарактеризував суспільно-політичні процеси на українській землі у складі Російської імперії початку ХХ ст. В. Винниченко. Ця велична мета постала перед усіма українськими національними партіями, що виникли в Наддніпрянщині на рубежі віків попри усе розмаїття їхніх політичних позицій.

Національно-демократична революція 1917—1920 рр., що була підготовлена агітаційно-пропагандистською й організаційною діяльністю вітчизняних партій та очолена ними, з низки причин зазнала невдачі, проте не минула безслідно для українського націотворення. Критично переосмислений історичний досвід, накопичений будівничими першої у ХХ ст. національної державності, має стати надбанням для сучасних суб'єктів формування багатопартійності.

Серед досліджень, присвячених вивченню ідейно-теоретичного і організаційно-практичного становлення національних політичних організацій на теренах Російської імперії, слід перш за все назвати розділені в часі цілим півстоліттям монографії професора О. Гермайзе і академіка І. Кураса, які попри ідеологічну заангажованість усе ж містили чималий фактичний матеріал з історії Революційної української партії (РУП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-

революціонерів (УПСР) та інших політичних об'єднань, переважно соціалістичного спрямування [1].

Позитивні тенденції цих досліджень, а також деяких праць зарубіжних науковців [2] були відновлені й розвинені представниками молодшої генерації істориків та політологів уже незалежної України. Відкинувши за давності штампи й стереотипи, керуючись новітніми методологічними засадами та залучаючи невідомі джерельні матеріали, вони зробили вдалі спроби простежити витoki, основні напрямки еволюції й діяльності та історичну долю окремих провідних партій українського національного відродження [3].

Отже, спираючись на сучасний стан наукового розроблення проблеми, автор пропонує комплексний порівняльний політологічний аналіз початкового етапу партійної структуризації українського суспільства в Російській імперії на межі ХІХ-ХХ ст. Внутрішнє становище абсолютистської монархії Романових у той час стрімко змінювалося: модернізація усіх сторін громадського життя, викликана капіталізмом, увіходила в антагоністичну суперечність із анахронічними державними інститутами. Результатом цього процесу стало загострення політичної боротьби, що розхитувало трьохсотлітні підвалини імперської системи. У загальнодержавному масштабі

відбувалася консолідація марксистських, неонародницьких і ліберальних елементів суспільства, які готували створення соціал-демократичної, соціалістично-революційної й конституційно-демократичної всеросійських партій. Представники цих течій досить швидко поширили свою діяльність на українські губернії, залучили до своїх лав політично свідому місцеву молодь, проте залишалися глухими і байдужими до національних запитів українства.

Водночас орієнтація «українофільських» громад на неполітичне «культурництво» з його ностальгією за автономією (зразка Гетьманщини кінця XVII - середини XVIII ст.) привела їх у глухий кут. З роками в громадівському русі посилювалися радикальні настрої, виразники яких прагнули до більш активних, політичних форм діяльності й розраховували подолати його обмеженість у руслі федералізму чи самостійництва. З одного боку, це була природна реакція на посилення національного гноблення, а з другого - на індивідуальність або й ворожість великоруського суспільства до українських національних інтересів.

Нерівномірність процесів модернізації посилила історично детерміновану регіональність етнічних українських територій і стимулювала зростання національної самосвідомості серед інтелігенції, дрібного дворянства й духовенства Київської, Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній. До того ж ці території найдовше зберігали автономний статус у складі Російської держави, а наприкінці XVIII - на початку XIX ст. стали осередком розгортання українського культурно-національного відродження. Меншою мірою вказана тенденція позначилася на колонізованій дрібній українській шляхті Правобережжя.

Нова генерація молодих інтелектуалів та студентства Києва, Лівобережжя та Слобожанщини, що увійшла у свідоме життя протягом 90-х років XIX ст., своє історичне покликання вбачала в перетворенні українського руху з ізольованого від широкого загалу культурно-просвітнього явища на політично диференційований, масовий суспільний рух, який мав органічно поєднати гасла повалення царату, відновлення національної державності та революційного соціалізму.

Необхідність останнього чинника «молоді українці» пояснювали тим, що за умов неповної соціальної структурованості нації та її переважно селянського характеру масову підтримку могла дістати лише та ідеологія, яка відповідала б як національним, ще нечітко окресленим прагненням, так і добре зрозумілим для народних низів

соціальним вимогам. Наприкінці XIX - на початку XX ст. здавалося, що таку роль міг відіграти соціалізм чи, радше, різноманітні його течії та інтерпретації, які домінували в західноєвропейському визвольному русі й у контексті яких пригноблені недержавні народи сподівалися знайти спільників у боротьбі за свободу та справедливість. Ось чому головним змістом першого періоду формування українських національних партій на території Російської імперії (до початку XX ст.) були спроби згуртування прихильної до соціалізму національно свідомої інтелігенції та студентської молоді. В результаті цих спроб виникли петербурзька «Група українських соціалістів-федералістів» (1883-1885), київська група українських соціал-демократів Івана Стешенка і Лесі Українки (1896), група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії Мар'яна Меленевського (1899), Революційна українська партія (1899) та Українська соціалістична партія (1900). Їх виникнення засвідчило наближення політичної стадії українського національного відродження в Російській імперії.

Доля зазначених організацій склалася по-різному. «Соціалісти-федералісти» після завершення навчання в столичних вищих школах роз'їхалися за призначеннями і втратили зв'язок між собою. Гурток І. Стешенка і Л. Українки внаслідок свого вузькоінтелігентського характеру не міг стати зародком справжньої політичної партії, а його поважний теоретичний доробок («Бібліотека українських соціал-демократів») залишився мало відомим широкому загалу активістів національно-визвольного руху в Наддніпрянщині. Напередодні революції 1905-1907 рр. гурток припинив своє існування. Організація М. Меленевського розпалася відразу ж після арешту її засновника, а нечисленна, проте амбітна УСП після нетривалого об'єднання з РУП на початку 1904 р. увійшла до складу Польської соціалістичної партії, що мала мережу своїх осередків на Правобережжі.

Отже, першою і найважливішою українською політичною партією Наддніпрянщини того часу слід вважати РУП, яка постала на хвилі радикалізації національного студентського руху (Харківська українська студентська і Полтавська семінарська громади). Оскільки вона засновувалася саме як революційна організація з ухилом до практичної політичної боротьби й тривалий час залишалася єдиною реально діючою українською силою, в РУП одразу ж об'єдналися всі, хто відчував потребу протистояти російському самодержавству в ім'я українських національ-

них прагнень. Світогляд рупівців вироблявся, з одного боку, під впливом «громадівського» соціалізму Михайла Драгоманова, а з другого, помітний відбиток в ньому залишив революційний націоналізм, акумульований членами «Братства Тарасівців» у «Декларації віри молодих українців» 1893 р.

За тих обставин, в яких відбувалося формування РУП, в ній від самого початку зіштовхувалися й перехресчувалися різноманітні, навіть взаємовиключні течії та впливи: драгоманівсько-федералістська, соціал-демократична з ухилом до бернштейніанства, неонародницька і самостійницька націонал-демократична. Не дивно, що з часом члени РУП, прямо чи опосередковано, взяли участь в організації інших українських політичних партій та угруповань: Української радикальної партії, Української радикально-демократичної партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної спілки РСДРП, анархістських груп на зразок «Оборони України».

Для РУП було характерне ідейно-теоретичне та організаційно-практичне експериментування, викликане необхідністю узгодження програмних стратегічних і тактичних положень з інтересами тих суспільних верств, на підтримку яких вона розраховувала у своїй діяльності. Спочатку соціальним адресатом політичної діяльності українських революціонерів був переважно сільський пролетаріат і напівпролетаріат, не дуже здатний до організації, розпорошений і не надто схильний до прийняття марксистських ідей. Керівництву ж РУП (Дмитро Антонович, Євген Голіцинський, Боніфат Камінський, Михайло Русов та ін.) подобались есерівські методи політичної боротьби (індивідуальний і систематичний терор), а вихідними заходами його ідейної платформи були: самостійність України, республіканізм, соціалізм, націоналізація землі [4].

Але вже перший досвід безпосередньої агітаційно-пропагандистської роботи в народних массах протягом 1901-1902 рр. показав необхідність суттєвих уточнень у цих настановах. Гасло відокремлення України від Росії не знаходило належного відгуку навіть у сільських місцевостях колишньої Гетьманщини (Полтавська і Чернігівська губернії), а руйнівний характер Полтавсько-Харківського селянського повстання навесні 1902 р. і його брутальне придушення урядовими військами глибоко вразили актив РУП, який виявився неспроможним оволодіти ситуацією й спрямувати перебіг подій в організоване русло.

Навесні 1903 р. РУП, не відмовляючись від проголошеної при заснуванні ідеї «Самостійної України», відклала її реалізацію на віддалену перспективу, натомість висунувши вимогу національно-територіальної автономії етнічних українських земель у складі федеративної демократичної Росії [5]. А через два роки, при затвердженні остаточного варіанта партійної програми, з нього було вилучено й положення про федералізацію Росії, оскільки майже всі загальноімперські революційні та опозиційні сили не сприймали такої перспективи.

Протягом 1903-1904 рр. партія повністю відмовилася від пропаганди доцільності терору й зосередила свої зусилля на організації сільських страйків і акцій громадського бойкоту. В проєкті програми РУП з'явилася вимога скасування всіх юридичних обмежень щодо розвитку індивідуального селянського землекористування, доповнена наприкінці 1905 р. положенням про конфіскацію поміщицької земельної власності та її муніципалізацію [6]. РУП швидко еволюціонувала в соціал-демократичному напрямку, виразно відмежовуючись як від ліберальної, так і націонал-демократичної течій в українському русі. Це певною мірою прискорило оформлення Української народної й Української демократичної партій.

Як вдалося документально з'ясувати автору, поява восени 1902 р. в Харкові УНП генетично не була пов'язана з тими ідейними суперечками, що вразили в той час місцеву Вільну громаду РУП з приводу пріоритетності національних чи соціальних аспектів визвольної боротьби [7]. УНП виникла на власній теоретичній і організаційній основі, більше того, вона навіть не являла собою політичну партію в класичному розумінні цього терміна. До початку революції 1905-1907 рр. УНП майже не виявила себе в практичних справах, як і не спромоглася розбудувати (на відміну від РУП) мережу місцевих осередків та центральних керівних органів.

На нашу думку, адвокат М. Міхновський заснував УНП не з принципових міркувань, що нібито були викликані соціал-демократизацією РУП (під час революції 1905-1907 рр. фундатор партії недвозначно висловлювався на користь саме соціалістичних шляхів розв'язання економічних проблем України), а з метою отримання зручної трибуни для задоволення власних амбіцій. Керівник УНП започаткував невластивий тогочасній українській дійсності ідейно-політичний напрям, що визначав як основоположні

принципи примат нації та національного самовизначення.

Наростання внутрішньополітичної кризи в Російській імперії й посилення монопольного впливу РУП на українську студентську молодь і селянство зрештою змусили поміркованих громадівських діячів старшого покоління, згуртованих в Українській загальній організації піти на крок, якого вони довго уникали. Під тиском радикального крила організації, очолюваного І. Стешенком і Є. Чикаленком, що наполягало на переході до політичної діяльності й вбачало в УЗО зародок східноукраїнської націонал-демократичної партії (на зразок галицької), у 1903 р. було ухвалено програмний документ, який спирався на ідеї парламентаризму, федералізму, автономізму й вільного розвитку культурно-національного життя. Раді організації було доручено обміркувати можливість реформування спілки громад у партію. Таке об'єднання відбулося в жовтні наступного року, коли на з'їзді УЗО було проголошено заснування Української демократичної партії, що мала стати загальнонаціональним об'єднанням без класових відмінностей [8]. За своїм політичним спрямуванням УДП виявилася близькою до створеного на початку того ж 1904 р. ліберальною російською інтелігенцією «Союзу визволення» (прообразу кадетської партії), що давало їй певні надії на визнання на легальній арені політичного життя імперії. Тому в своїй практичній діяльності партія не йшла далі прохань до царського уряду здійснити незначні реформи й забезпечити українцям рівні з росіянами права.

Попри подібність поглядів на форми самовизначення українського етносу (національно-територіальна автономія) та прихильність щодо принципів парламентської й прямої демократії (вимоги запровадження народного референдуму й пропорційної виборчої системи), між українськими революціонерами і лібералами пролягла глибока прірва.

Своєрідний «двопартійний» період українського національного політичного життя тривав недовго: як УДП, так і РУП на рубежі 1904—1905 рр. вразила глибока організаційна і, частково, ідейна криза. В середовищі УДП невдовзі після її заснування сформувалася радикальна група на чолі з Б. Грінченком і С. Єфремовим, яка в березні 1905 р. виділилася в окрему Українську радикальну партію. Подібно до галицьких радикалів, вона намагалася представити себе виразником інтересів усього українського селянства. На відміну від УДП, радикали з тактичних мірку-

вань визнавали соціалізм кінцевою метою своєї діяльності, а у випадку, коли б автономія не забезпечила сприятливих умов для політичного, економічного і культурного розвитку української нації, УРП припускала можливість висування гасла «Самостійної України».

Взагалі ж платформа партії являла собою суперечливу суміш драгоманівських, народницьких і марксистських ідей. Вона, зокрема, передбачала примусовий викуп державою приватновласницьких угідь, встановлення максимуму землеволодіння, всебічну підтримку кооперативного руху, пріоритетність крайового законодавства перед загальнодержавним [9]. І все ж керівники УРП та УДП виявилися набагато толерантнішими й далекогляднішими, ніж їхні «колеги» з проводу РУП. Прагнення до результативної участі у виборчій кампанії до І Державної думи пришвидшило процес зближення і возз'єднання обох партій: в останні дні 1905 р. відбувся з'їзд, на якому було започатковано Українську радикально-демократичну партію. Зрозуміло, що поєднання організацій різної політичної орієнтації - прокадетської (УДП) і народницько-соціалістичної (УРП) - спричинило еkleктичний характер програми УРДП, затвердженої в 1906 р. Вона містила згадку про «соціалістичний ідеал» партії, ґрунтувалася на принципах парламентаризму і передбачала примусовий викуп за державний кошт приватновласницьких земель і промислових підприємств, які з часом підлягали націоналізації. В національному питанні УРДП, як і її попередниці, виступала за федералізацію Росії й скликання Української народної ради з правом вироблення крайової конституції, котру не міг скасувати загальнодержавний парламент [10]. Протягом усієї революції 1905-1907 рр. УРДП, виступаючи за еволюційні зміни суспільного ладу Російської імперії, примикала до лівого флангу російської ліберальної опозиції, що дало їй змогу сформувати українські фракції в Першій і Другій думах.

РУП, ініціювавши на початку 1904 р. під керівництвом М. Порша «новий курс», націлений на перенесення основної партійної роботи в міське середовище, зіштовхнулася з непереборними труднощами. Фабрично-заводський пролетаріат у загальній масі був зрусифікований, а україномовний на дрібних і кустарних підприємствах - політично маловпливовий. Тому частина Закордонного комітету партії, очолювана М. Меленевським, виступила проти національного принципу її організації та використання в агітаційно-пропагандистській діяльності ви-

ключно української мови [11], вийшла з РУП і в квітні 1905 р. під назвою «Українська соціал-демократична спілка» прилучилася до меншовицького крила РСДРП як його крайова організація. Решта партії, переживши влітку-восени того ж року гостру внутрішню дискусію з національного питання, спромоглася в грудні консолідуватися в Українську соціал-демократичну робітничу партію.

Така переоцінка програмних положень і тактики була неминучою, оскільки українська інтелігенція і студентство, з яких переважно й формувалися партійне керівництво та актив, спершу були ізольовані від тих суспільних верств, на підтримку яких сподівалися. Це було результатом як їхнього соціального походження, так і репресивних урядових заходів. До того ж засновники українських національних партій не мали належного досвіду політичної діяльності, та ще й в умовах самодержавної Росії, і не зовсім усвідомлювали всю складність українського суспільства. Наслідком такої суперечності з реальністю стали відносна слабкість українських національних партій у революції 1905-1907 рр., періодичні внутрішні конфлікти та брак довіри між вітчизняними політичними угрупованнями. Все ж окремі здобутки революції - відміна заброн на вживання української мови в пресі й книговидавництві, ширші громадянські свободи - сприяли помітному поширенню національної самосвідомості серед населення Наддніпрянщини. Революційні події показали національній інтелігенції, що народ підтримує вимоги українських партій, тим самим виправдовуючи доцільність продовження їхнього існування.

«Молодим українцям» і започаткованим ними політичним партіям за короткий проміжок часу вдалося змінити характер і сутність українського національного руху. Такі програмні партійні вимоги, як національно-територіальна автономія, повалення царату, здійснення радикаль-

них соціально-економічних реформ, стали невід'ємними його складовими. Українське національне відродження увійшло в політичну фазу свого розвитку.

Хоча розглянуті вище вітчизняні політичні угруповання і не були партіями в сучасному розумінні цього поняття, особливості їхнього виникнення та закономірності становлення на рубежі XIX-XX ст. цілком пояснюються за допомогою інструментарію новітньої політичної науки. Поява українських національних партій на теренах Російської імперії була спричинена кризою легітимачії її політичної системи (хто є носієм суверенної влади: монарх чи народ?) і процесом соціально-економічної модернізації держави. За схемою М. Вебера, українські революціонери-соціалісти і ліберали-демократи еволюціонували від «аристократичних» угруповань (гуртківства кінця XIX ст.) через об'єднання типу політичного клубу (напередодні революції 1905-1907 рр.) до масових політичних партій, якими вони стали вже за доби національно-демократичної революції 1917-1920 рр.

Виходячи із класифікації політичних партій, запропонованої М. Дюверже, РУП і УСДРП початку XX ст. наближалися до створених позапарламентським шляхом «партій мас» - організацій борців, структурованих та ієрархізованих, які ґрунтуються на «культурі участі» та вимагають від усіх своїх членів лояльності й відданості. УРДП більше нагадувала сформовану парламентським шляхом «партію керівних кадрів» - нечітко ідеологізовану і нечисленну гнучку конфедерацію впливових людей та місцевих осередків.

Без сумніву, проблема зародження, ідейного та організаційного становлення і розвитку українських національних партій кінця XIX - початку XX ст. потребує й заслуговує на подальше глибоке та всебічне наукове політологічне дослідження.

1. *Гермайзе О.* Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). - К., 1926; *Курас І. Ф.* Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. - К., 1978; *Його ж.* Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). - К., 1986.
2. *Borys J.* The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations. - Stockholm, 1960; *Boshyk G.* The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900-1907: With Special Reference to Social Democracy: Thesis submitted for the degree of D. Phil. in the University of Oxford. - Hilary Term, 1981 etc.
3. *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. - Х., 1996; *Бевз Т.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). - К., 1999; *Павко А.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX - початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. - К., 1999.
4. Гасло (Чернівці). - 1902. - Ч. 1. - С. 5; Ч. 2. - С. 4, 11.
5. Нарис програми Революційної Української Партії (пропонований Київським Комітетом - Вільною Громадою РУП для 2 партійного з'їзду) // Гасло. - 1903. - Ч. 4. - С. 37.
6. Вільна Україна (Санкт-Петербург). - 1906. - Ч. 3. - С. 108.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 4000. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 8,

- 242; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАУ). - Ф. 304.- Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 57.
8. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Ч. II. - Львів, 1925.- С. 15-20.
9. Тамсамо. - Ч. III. - Львів, 1926. - С. 15-18.
10. Див.: Там же. - С. 30-33.
11. ЦДІАУ. - Ф. 275.- Оп. 1.- Спр. 450. - Арк. 18.

Evgen Romanenko

**FORMATION OF THE UKRAINIAN NATIONAL PARTIES
ON THE TERRITORY OF THE RUSSIAN EMPIRE
AT THE END OF THE 19TH - EARLY 20TH CENTURY:
AN ATTEMPT AT POLITICAL ANALYSIS**

The article analyses the origin, the process of elaboration of ideological and theoretical basis, and the organisational becoming of the Ukrainian national parties at the end of 19th - early 20th century. Special attention is dedicated to the correlation between the social and national aspects of the liberation struggle in political heritage of RUP, USDWP, and URDP.